

Грібов Михайло Леонідович —
доцент кафедри оперативно-пошу-
кової роботи та документування фа-
культету підготовки кадрів оператив-
ної служби Київського національ-
ного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Характеристика інтерактивної та перцептивної складових спілкування оперативного працівника, впровадженого в організовану злочинну групу

*У статті розглядається теоретичний аспект соціальної пер-
цепції та взаємодії у спілкуванні між оперативним працівником
та членами злочинної групи або злочинної організації, до якої
його впроваджено.*

Ключові слова: спілкування, оперативне впровадження, органі-
зована злочинна група, взаємодія, перцепція, інтеракція.

Аналіз законодавства України у сфері забезпечення національної безпеки та боротьби зі злочинністю дає підстави для висновку, що окремі його положення дозволяють працівникам оперативних підрозділів для виконання поставлених перед ними завдань використовувати дезінформацію. Зокрема, відповідно до пункту 16 статті 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, оперативним підрозділам надається право “створювати з метою конспірації підприємства, організації, використовувати документи, які зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів”. У статті 13 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” вказано: “при здійсненні боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання. Для виконання доручення негласний співробіт-

ник вправі під легендою прикриття вступати в трудові, цивільно-правові та інші відносини”.

Зазначені положення дозволяють оперативним працівникам з метою вирішення завдань боротьби з організованою злочинністю повідомляти іншим особам неправдиві відомості про себе, про місце своєї роботи, про кінцеву мету своїх дій, тобто використовувати легенду.

Спілкування, що відбувається з використанням легенди, є особливим специфічним видом спілкування. Під легендованим спілкуванням в оперативно-розшуковій діяльності, з нашої точки зору, слід розуміти процес взаємного оцінювання, обміну інформацією та взаємодії між оперативним працівником та іншими особами, в якому він виконує чужу соціальну роль і здійснює маніпулятивний вплив на співбесідника з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Проблемами спілкування оперативного працівника з використанням легенди в оперативно-розшуковій діяльності займалися Б. І. Бараненко, Г. М. Бірюков, А. А. Венедіктов, Е. А. Дідоренко, О. Ф. Долженков, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, В. В. Матвійчук, В. А. Некрасов, І. В. Сервецький, М. П. Філь, І. І. Шинкаренко, І. Р. Шинкаренко, А. Г. Цветков та інші. Однак досі в науці не було приділено належної уваги дослідженню структурних елементів легендованого спілкування.

Однією з підстав для визначення структури легендованого спілкування є те, що воно, як будь-яке інше спілкування, складається з комунікативної, інтерактивної та перцептивної складових. Раніше ми давали характеристику комунікативній стороні легендованого спілкування оперативного працівника, впровадженого в організовану злочинну групу (далі — ОЗГ) [1]. Метою даної статті є характеристика інтерактивної та перцептивної сторін такого спілкування.

Зміст інтерактивної складової легендованого спілкування полягає у взаємодії між оперативним працівником і його співбесідником. У літературі з соціальної психології замість терміну “взаємодія” часто застосовується термін “інтерація”. У вітчизняній соціальній психології поняття “інтерація” і “взаємодія” здебільшого отожднюються.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови [2] взаємодія визначається як взаємний зв’язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь.

Дещо ширше поняття взаємодії трактується у філософських джерелах. У філософії під взаємодією розуміють “філософську категорію, яка відображає особливий тип відношення між об’єктами, при якому кожний з об’єктів діє (впливає) на інші об’єкти приводячи їх до зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об’єктів, що, у свою чергу, зумовлює зміну його стану. Дія кожного об’єкта на інший об’єкт зумовлена як власною активністю об’єкта, виявом його ди-

наміки, так і реакцією об'єкта на дію інших об'єктів (відгук або "обернена дія") [3, с. 77]. Взаємодія як філософська категорія відображає процеси дії об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість [4, с. 216]. Взаємодія відбувається у просторі, часі і є специфічною для кожної з форм руху матерії [5, с. 36].

В оперативно-розшуковій діяльності взаємодію традиційно прийнято розглядати як таку, що відбувається між оперативними підрозділами, а також між оперативними та іншими підрозділами правоохоронних органів (О. М. Бандурка, Д. В. Гребельський, І. П. Козаченко, А. Г. Лекарь, В. Я. Мащок, В. А. Некрасов, М. А. Погорецький, В. Л. Регульський, Н. Є. Філіпенко та інші). Так, О. М. Бандурка визначає взаємодію в оперативно-розшуковій діяльності як комплекс спільних, або узгоджених за часом і місцем дій кількох оперативних підрозділів по вирішенню певних завдань у боротьбі зі злочинністю спільними зусиллями [6, с. 139—140].

Оскільки ми досліджуємо взаємодію як складову процесу спілкування, тому вважаємо за доцільне звернутися до визначень соціальної психології.

На ґрунті глибокого наукового аналізу поняття взаємодії, як складової процесу спілкування В. В. Москаленко доходить висновку, що загальноприйнятим у соціальній психології є дослідження взаємодії у двох аспектах. Перший аспект — це розгляд взаємодії як контакту двох або більше осіб, у результаті якого відбуваються взаємні зміни їх поведінки, діяльності, стосунків, установок. Другий аспект — розгляд взаємодії як організації діяльності. В цьому аспекті взаємодія розглядається як такий процес, в якому відбувається взаємне зумовлювання індивідуальних дій, які пов'язані циклічною залежністю. Соціальна взаємодія як організація діяльності між людьми складається з таких елементів: діюча особа, потреба в активізації поведінки, мета діяльності, метод діяльності, інша діюча особа, на яку спрямована дія, результат діяльності [7, с. 472].

Якщо розглядати взаємодію під час легендованого спілкування у першому аспекті, то можемо констатувати, що під час цього процесу дійсно відбуваються зміни у поведінці, діяльності, стосунках усіх сторін, які беруть у ньому участь. Усі ці зміни започатковуються оперативним працівником, який у контактах з потрібними особами використовує легенду, а відповідно викликає у них певні реакції, спонукає їх до тих чи інших дій. Залежно від сутності цих реакцій та дій оперативний працівник може змінювати лінію своєї поведінки. Відповідно змінюється і характер стосунків між оперативним працівником та членами ОЗГ, до якої його впроваджено.

Якщо розглядати взаємодію у другому аспекті, тобто, як організацію діяльності, то, на нашу думку, слід робити це як з позицій оперативного працівника, так і з позицій особи, роль якої він виконує.

Отже, з позицій оперативного працівника, взаємодія, як організація діяльності між людьми, складається з наступних елементів: діюча особа — оперативний працівник, потреба в активізації поведінки — обов'язок виконати певне оперативне завдання; мета діяльності — отримання необхідної оперативної інформації, спонукання до певних дій; метод діяльності — здійснення прихованого психологічного впливу; особа (особи), на яку спрямована дія — член (члени) ОЗГ, до якої впроваджено оперативного працівника, або їх оточення; результат діяльності — передача партнером по спілкуванню необхідної інформації конфіденційного характеру.

Крім реального змісту взаємодії у легендарованому спілкуванні, на нашу думку, існує ще й удаваний. Його елементи є такими: діюча особа — особа від імені якої виступає оперативний працівник, відповідно до легенди; потреба в активізації поведінки — здійснення своїх прагнень, зобов'язань, реалізація задумів — відповідно до легенди; мета діяльності — вирішення певної проблеми, обумовленої легендою; метод діяльності — відкритий вплив на особу шляхом переконання; особа, на яку спрямована дія, — член (члени) ОЗГ або представники їх оточення; результат діяльності — вирішення певних проблем, обумовлених легендою.

У соціальній психології розрізняють два основних типи взаємодії: співробітництво і суперництво (конкуренція). Співробітництво передбачає взаємопов'язані дії індивідів, що спрямовані на досягнення загальних цілей зі взаємною вигодою для взаємодіючих сторін. Взаємодія на основі суперництва включає в себе спроби відсторонення, випередження або придушення суперника, який прагне до ідентичних цілей. Ці два типи взаємодії є полярними, супроводжуються протилежними почуттями, установками та орієнтаціями у взаємодіючих індивідів [7, с. 473].

Для здійснення завдань оперативного впровадження потрібно, щоб у легендарованому спілкуванні взаємодія здійснювалася саме у формі співробітництва. Тому, на нашу думку, важливо, щоб мета діяльності членів ОЗГ та мета особи, від імені якої виступає оперативний працівник, були однаковими чи взаємопов'язаними. Саме тому легенда, за якою здійснюється впровадження, має містити певну проблему, яку сторони спілкування можуть вирішити лише спільними зусиллями. В ідеальному варіанті створюються (використовуються) умови і обставини, за яких члени ОЗГ першими починають шукати контактів з впроваджуваним для вирішення певної проблеми. У такому випадку взаємодія у спілкуванні налагоджується досить легко і носить констру-

ктивний характер. У випадку коли ініціатором спілкування є оперативний працівник, його завданням є “втягування” співбесідників у вирішення проблеми, обумовленою легендою.

Взаємодія на основі суперництва також цілком можлива в легендарному спілкуванні під час оперативного впровадження. Адже члени ОЗГ, до якої впроваджено оперативного працівника, по-різному можуть ставитися до його особи, дій та ситуації, що складається навколо нього.

Незважаючи на те, що оперативне впровадження ретельно планується, організовується з урахуванням усіх можливих обставин, передбачити всі ці обставини є завданням нереальним. Зокрема, це стосується і реакції членів ОЗГ та їх оточення на дії оперативного працівника. Часто трапляється так, що члени ОЗГ створюють конфліктну ситуацію, погрожують і навіть вчиняють дії, що загрожують життю та здоров'ю впровадженого. Ситуація легендарного спілкування під час проведення окремих оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з необхідністю легендарного спілкування, є потенційно конфліктною.

Конфлікт — це відкрите протистояння між членами взаємодії, яке виникає внаслідок взаємовиключних інтересів і позицій. Соціально-психологічний конфлікт з точки зору його структури включає: “об’єктивну конфліктну ситуацію”, “сторони конфлікту”, об’єкт конфлікту, “суб’єктивний образ конфліктної ситуації” [7, с. 473].

Сторони конфлікту при проведенні легендарного спілкування можуть розглядатися з двох позицій:

1. Оперативний працівник та член (члени) ОЗГ, до якої його впроваджено.

2. Особа, від імені якої виступає оперативний працівник відповідно до легенди, та член (члени) ОЗГ.

Головна особливість конфліктної взаємодії під час легендарного спілкування полягає в тому, що її ініціатором, в основному, виступають партнери оперативного працівника по спілкуванню. Адже сам він не зацікавлений у такому розвитку подій. Навпаки впроваджуваний повинен запобігти конфлікту, а у разі його виникнення вжити заходів для переведення взаємодії у русло співробітництва. Тому варіанти суб’єктивного образу конфліктної ситуації цікаво розглянути з позицій особи, яка є об’єктом дій оперативного працівника. Основні з них є наступними.

1. Співбесідник сприймає оперативного працівника як особу роль якої він виконує, вірить у відомості легенди, однак роздратований самою ситуацією, діями впровадженого чи певними обставинами.

2. Співбесідник сприймає оперативного працівника як особу роль якої він виконує, вірить у відомості легенди, однак має особисте негативне відношення до соціальної групи або структури, від імені якої виступає оперативний працівник.

3. Співбесідник не вірить у відомості викладеної легенди, сприймає оперативного працівника, підозрює його у брехні, однак не ідентифікує його як співробітника правоохоронних органів.

4. Співбесідник не вірить у відомості викладеної легенди, і підозрює, що перед ним співробітник правоохоронних органів.

Конфлікти, що виникають під час легендованого спілкування, як і інші можуть бути конструктивними та деструктивними. При деструктивному конфлікті, особи, що розробляються, вбачають усі негаразди в оперативному працівникові (у людині, роль якої він виконує).

Конструктивний конфлікт під час легендованого спілкування виникає у випадку, коли джерело інформації виявляє відмінну від оперативного працівника (особи, роль якої він виконує) точку зору на певну проблему і способи її вирішення. Факт права на існування точки зору опонента сприяє становленню кооперативної взаємодії в середині конфлікту. Тим самим з'являється можливість його розв'язання шляхом дискусії. Такий варіант розвитку подій можливий, коли у співбесідника сформований образ суб'єктивної ситуації, наведений вище під номером 1.

Процес комунікації і взаємодії між оперативним працівником та його партнерами по спілкуванню супроводжується їх постійними перцептивними діями — взаємним сприйняттям учасників спілкування. “Перцептивний компонент спілкування — це сприйняття, розуміння й оцінка людини людиною. Точність реконструкції внутрішнього світу партнера по спілкуванню додає процесу спілкування усвідомлений характер, забезпечує успішність узгодження дій під час спілкування” [8, с. 22].

Об'єктами соціальної перцепції під час легендованого спілкування одночасно виступають дві сторони, оскільки їх повідомлення сприймаються, інтерпретуються одна одною. З одної сторони — це завжди оперативний працівник. Інша сторона може бути представлена як однією особою, так і групою осіб. Зокрема, це люди, які використовуються в якості джерел інформації під час проведення оперативного опитування, члени злочинної групи або організації, куди впроваджено оперативного працівника, представники оточення об'єкта оперативного інтересу тощо.

Особливістю перцепції легендованого спілкування є маніпулятивний характер поведінки оперативного працівника: яким би чином він не оцінював співбесідника, у його вербальних та невербальних повідомленнях

мають міститися знаки, які відбивають не дійсну оцінку, а оцінку, необхідну для досягнення певної мети. Такою метою може бути налагодження взаєморозуміння, встановлення довірчих стосунків, створення невимушеної атмосфери. Для досягнення такої мети необхідні знаки уваги, поваги, симпатії по відношенню до співбесідника тощо.

Крім того, оперативний працівник повинен так виконувати передбачену легендою роль, щоб співбесідник, оцінюючи його, не бачив жодних ознак належності до правоохоронних органів, а навпаки бачив риси, властиві лише персонажу створюваного образу.

Поряд з безпосередньою інформацією, одержуваною оперативним працівником та його співбесідником один від одного в ході легендованого спілкування, існують особливі механізми міжособистісного сприйняття, що беруть участь в актах взаємного пізнання: ідентифікація, рефлексія і стереотипізація. Розглянемо їх особливості в проекції на процес легендованого спілкування.

Ідентифікація так чи інакше має місце під час легендованого спілкування як з боку оперативного працівника, так і з боку особи, яку він використовує в якості джерела інформації. Перший задля виконання своїх завдань ідентифікує себе з тим персонажем, роль якого виконує (наркоман, таксист, сутенер, злочинний авторитет, представник органів влади тощо). Крім того, оперативний працівник немовби ставить себе на місце свого співбесідника, намагається відтворити у пам'яті або сконструювати ситуації спілкування, коли до нього по якихось питаннях зверталися ті особи, роль яких він зараз виконує. Саме з цих позицій він намагається зрозуміти вчинки особи, яка використовується в якості джерела інформації або для здійснення інших прихованих цілей.

Особливості ідентифікації, здійснюваної особою, яка використовується в якості джерела інформації, деякою мірою зумовлені маніпулятивністю поведінки оперативного працівника. Адже вказана особа ставить себе не на місце правоохоронця, а на місце людини, роль якої виконує оперативний працівник.

У легендованому спілкуванні ідентифікація тісно пов'язана з рефлексією. Рефлексія — це універсальний механізм, що включається в мислення, самопізнання, самоуправління. В акті соціальної перцепції рефлексія являє собою усвідомлення людиною того, як вона сприймається партнерами по спілкуванню. Зрозуміти іншого на рефлексивному рівні — значить усвідомити, як він відноситься до суб'єкта сприйняття. Описуючи цей процес, часто використовують аналогію подвоєного дзеркального відображення: людина, відбиваючи іншого, відбивається сама у дзеркалі сприйняття цього іншого [8, с. 23].

З нашої точки зору, рефлексія має обов'язково застосовуватися оперативним працівником під час легендованого спілкування. Адже для ефективного керування ходом бесіди, здійснення кінцевої мети спілкування оперативний працівник повинен постійно аналізувати те, як він виглядає в очах співбесідника, як його сприймають, бути впевненим, що він вдало виконує роль персонажу, від імені якого виступає.

Третій механізм, що виявляється в процесі міжособистісного сприйняття — стереотипізація, тобто інтерпретація причин поведінки шляхом віднесення до вже відомих чи передбачуваних явищ, підведення форми поведінки під визначений клас. Оперативному працівникові для проведення легендованого спілкування слід обов'язково пам'ятати про наявність у міжособистісному спілкуванні механізму стереотипізації з двох основних причин.

По-перше, це необхідність обов'язкового врахування стандартних стереотипів, які складаються у людей щодо представників соціальних груп, що використовуються для здійснення прикриття. Такі стереотипи бажано враховувати, аби виконання оперативним працівником своєї ролі справило потрібне враження на співбесідників.

По-друге, це можливе формування в оперативного працівника власних стереотипів щодо поведінки окремих категорій осіб, зокрема скажімо раніше засуджених, наркоманів, представників банківських структур, мешканців окремих територій тощо. Такі стереотипи можуть зашкодити досягненню поставлених цілей. Адже якщо методи психологічного впливу заздалегідь розраховані на певний шаблон поведінки джерела інформації, то це може призвести до виникнення конфлікту та повної відмови від спілкування. Інколи власний досвід практичної діяльності та думки колег по роботі сприяють формуванню в оперативних працівників негативних стереотипних уявлень про членів окремих соціальних груп, жителів окремих населених пунктів. Така стереотипізація, як правило, формується після того, як в одній і тій самій соціальній групі (на певному об'єкті) декілька разів виконання оперативних заходів ускладнювалося значними труднощами, не вдавалося встановити психологічний контакт з джерелами інформації. Причини цього можуть критися у неправильному підборі легенди, конкретних тактичних прийомів, у ситуації, що склалася на поточний момент. Однак аналіз практичної діяльності свідчить, що оперативні працівники часто вбачають причини невдалого проведення оперативно-розшукових заходів із застосуванням легенди саме в тому, що особи, які належать до окремої соціальної групи, мають схожі психологічні особливості.

Зміст інтерактивної складової легендованого спілкування полягає в соціальній взаємодії між оперативним працівником та членами

ОЗГ, до якої його впроваджено. Ця взаємодія може розглядатися як контакт двох або більше осіб, у процесі якого відбуваються зміни у поведінці, діяльності, стосунках усіх сторін, які беруть у ньому участь. Усі ці зміни започатковуються оперативним працівником, який у контактах з потрібними особами використовує легенду, а відповідно викликає у них певні реакції, спонукає їх до тих чи інших дій. Залежно від сутності цих реакцій та дій оперативний працівник може змінювати лінію своєї поведінки. Відповідно змінюється і характер стосунків між оперативним працівником та членами ОЗГ, до якої його впроваджено.

Соціальна взаємодія у легендованому спілкуванні, як організація діяльності, має зовнішній (удаваний) та внутрішній (дійсний) зміст. Структурні елементи зовнішнього змісту відповідають відомостям легенди, а внутрішнього — дійсному стану речей. У зовнішньому змісті методом діяльності впроваджуваного є лише переконання. У внутрішньому — прихований вплив на особистість.

Процес комунікації і взаємодії між оперативним працівником та його партнерами по спілкуванню супроводжується їх постійними перцептивними діями — взаємним сприйняттям, розумінням та оцінкою.

Основною характерною рисою перцепції легендованого спілкування є маніпулятивний характер поведінки оперативного працівника: яким би чином він не оцінював співбесідника, в його вербальних та невербальних повідомленнях мають міститися знаки, які відбивають не дійсну оцінку, а оцінку, необхідну для досягнення певної мети. Рольова поведінка оперативного працівника повинна бути такою, щоб співбесідник, оцінюючи його, не бачив жодних ознак належності до правоохоронних органів, а навпаки бачив риси, властиві лише персонажу створюваного образу.

При організації легендованого спілкування обов'язково мають враховуватися особливі механізми міжособистісного сприйняття, що беруть участь в актах взаємного пізнання, а саме: ідентифікація, рефлексія і стереотипізація.

Список використаних джерел

1. Грібов М. Л. Характеристика комунікативної складової легендованого спілкування оперативного працівника, впровадженого в організовану злочинну групу / М. Л. Грібов, Т. В. Бернак // Б-ба з орг. злочин. і корупцією (теорія і практика). — № 19. — 2008. — С. 161—170.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. — 1440 с.
3. Філософський енциклопедичний словник. — К. : Арбіс. — 2002. — 744 с.
4. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. — [2-е изд.]. — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — 896 с.

5. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. — К. : Головна редакція радянської енциклопедії. — 1986. — 798 с.

6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : ч. 1 : [підручник] / О. М. Бандурка. — Х. : НУВС, 2002. — 336 с.

7. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [навч. посібн.] / В. В. Москаленко. — К. : Центр навчальної книги, 2005. — 624 с.

8. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко. — [2-е изд.]. — К. : Магістр-S, 1998. — 150 с.

В статье рассматривается теоретический аспект социальной перцепции и взаимодействия в общении между оперативным работником и членами организованной преступной группы или организации, в которую он внедрён.

The article deals with the theoretical aspect of the social perception and co-operation in the contact between the officer of the criminal investigation department and the members of the criminal group or criminal organization which he is instilled.

Стаття надійшла до редакції журналу 1 жовтня 2009 року.